

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
I/1, (2017 Yaz), ss. 311-316.

Kitap Tanıtımı

Book Review

Selçuk Akşin SOMEL: Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, Çev. Osman Yener, İletişim Yay., İstanbul, 2010, ISBN.13:978-05 0750-2.

Resul YAVUZ*

19. Yüzyılın ortalarından başlamak üzere 20. Yüzyılın ilk yılları, savaşların da getirmiş olduğu yıkıcı bir süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin modernizasyonu ve reform sürecinin tam olarak neyi hedeflediği, hangi parametreleri beraberinde getirdiği ve toplumsal bazda eğitime yansıyan reform çalışmalarının ne şekilde gerçekleştiği olgusu, dönem üzerinde sağlıklı bir değerlendirmesi yapılmadan anlaşılabilir. Selçuk Akşin Somel, ilk olarak İngilizce basımı yapılan yapıtının önsözünde bu duruma dikkat çekerek, Osmanlı Modernizasyonunun kapsamı, niteliği ve amacı noktasında şu tespiti yapmaktadır:

“Modernizasyon esas olarak etkinliğini yitirmiş olan orduyu düzene sokmak, idari ve mali alandaki suiistimalleri ortadan kaldırmak amacına geliyordu. Bir örneklem, disiplin ve etkinlik, gerek merkezde gerekse taşrada mali ve idari sistemi yeniden yapılandıran Osmanlı ıslahatçıların ana prensipleri oldu. Kırsal bölgelerde yaşayan halkın yarı resmi temsilcisi konumundaki yerli aracı güçlerin merkezileşmeye direnişleri göz önüne alındığında taşra reformunun kendisine özgü sorunları olduğu anlaşılır. Bu nedenle merkezileşmeye yönelik ıslahat taşrada ancak çeşitli seviyelerde gerçekleştirilebilirdi.”¹

Bu çalışmamızda; Tanzimat ile başlayan modernleşme sürecinde, Osmanlı Devleti'nde, İstanbul başta olmak üzere taşrada eğitimin modernleşmesi amacına yönelik olarak Somel'in kaleme aldığı eseri tanıtılacaktır.

* Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, (resulyavuz@hotmail.com).

¹ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çev. Osman Yener, İletişim Yay., İstanbul, 2010, s. 11.

Kendisinin de eserin önsözünde belirttiği üzere, ilk olarak doktora çalışması olarak ele alınan konu daha sonra büyük ölçüde yeniden gözden geçirilerek çeşitli eklemelerle kitaba dönüştürülmüştür. Yedi bölümden oluşan eserde yazar, “*İlköğretimde Devlet Okullarının Ortaya Çıkışı*” başlıklı birinci bölümde, 19. Yüzyıla geçinceye kadar Osmanlı Devleti’nde geleneksel mektep denildiğinde, mahalle mektepleri ve medreselerin yanında Topkapı Sarayı’nda bulunan ve esas amacı, devlet dairelerine memur yetiştirmek amacıyla faaliyet gösteren Enderun Mektebi ve Acemi Oğlanlar Mekteplerinin kastedildiğini, ifade etmektedir. Ayrıca yazar bu bölümde, taşrada faaliyet gösteren modernleşme öncesi mahalle mekteplerinin fiziki yapıları ve eğitim müfredatları ile halkın modernleşme öncesi bu okullara bakış açısı ile ilgili çeşitli değerlendirmelerde bulunarak bu okullar hakkında şu ifadelere yer vermektedir: “...Genelde varlıklı Müslümanlar tarafından kurulur, giderleri ise dini vakıflardan ve öğrenci ailelerinin hocalara verdiği haftalıklardan karşılanırdı. Söz konusu kurumların herhangi bir merkezi birim tarafından teftiş edildiği veya denetlendiğine dair veri yoktur. Ancak mektep banilerinin çok kez mektep hocalarının niteliklerini sıkıca gözettikleri bilinmekteydi.”² Ayrıca yazar bu mekteplerin modern anlamda sınıf düzeninin mevcut olmayıp farklı yaşa ve bilgi düzeyinde bütün öğrencilerin aynı odada eğitim gördüklerini de kaydetmektedir. Birinci bölümde yazar “*Devlet Okullarının Gelişimi*” başlığı altında, modernleşme anlamında ilk açılan askeri ve sivil okullar hakkında bilgi verilmektedir. Bu yönüyle bakıldığında III. Selim ve II. Mahmut döneminde açılan askeri ve sivil okulların ilk müfredat programları hakkında ayrıntılı bilgiler eserin sayfalarında mevcuttur. Somel, bu başlık altında II. Mahmut’un eğitim alanındaki reformlarına özellikle değinerek, devletin sosyal disiplinizasyonu ve modernizasyonunun nüvesi haline gelecek olan Maarif Dairesinin kurulmasındaki nedensel süreçleri de analiz etmektedir. Hemen eklemekte fayda vardır ki, II. Mahmut’un bu ıslahatları, dönemin politik ve diplomatik sorunları ile birlikte ele alınarak irdelenmekteydi. Somel, bu değerlendirmelerden sonra 1845 ve 1857 yılları arasında ortaöğretim kurumlarının temeli durumuna getirilecek olan, rüştiye mekteplerinin açılışı üzerine eğilerek, Tanzimat Dönemi eğitim reformlarının temelini oluşturacak olan ortaöğretim probleminde ışık tutmaktadır. Bu konuda yazar, özellikle 1847’de hazırlanan ve kısmen çağına göre son derece ilerici ıslahatlar ihtiva eden, “*Dersadet Mektebi Nizamı*” programına değinerek, programın getirdiği yükümlülükler ile ilgili olarak şu ifadelere yer veriyordu:

“Bu kararlara göre 6-10 yaş arasındaki öğrenciler mahalle mekteplerine gidecek, 10 yaşından büyük öğrenciler eğitimlerine rüştiye mekteplerinde devam edeceklerdi. Çocuklarını okullara göndermek istemeyen ana babalar hakkında kovuşturma açılacaktı. Mahalle mektepleri için dört, rüştiyeler için de iki yıllık eğitim öngörülmekteydi. Çalışmak zorunda olan yoksul çocuklar hiç değilse mahalle mekteplerinde en azından bir derse girmeliydiler. Alınan kararlardan biri de mahalle mekteplerinin muallim kadrosunun bir baş hoca, yardımcısı (kalfa) ve eğer mümkünse, bir de yazı

² Somel, *a.g.e.*, s. 39.

hocasından oluşmalıydı. Alfabe kitabı konumunda olan Elifba'yı ve Kuran'ı okutması, Tecvid alıştırtması yaptırması, ilm-i hali işlemei ayrıca üzerinde sesli hareke işaretleri bulunan ve dolayısıyla okuma yazmayı yeni sökmekte olanlar açısından okunması daha kolay Osmanlı Türkçesi metinler (harekeli Türkî) ve de Ahlak Risalesi'ni okutmak vardı."³

Somel, birinci bölüm kapsamında sayfa 66'dan itibaren ayrıntılı bir şekilde ele aldığı 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın eğitim üzerindeki yansımalarına değinerek, Osmanlı Eğitim Sisteminde yabancı uzmanlardan nasıl yararlanma yoluna gidildiğini de irdelemektedir⁴.

"*Taşrada Devlet Eğitiminin Başlangıcı (1849-1869)*" başlıklı ikinci bölümde yazar, rüştiyelerin taşra sathında açılan ilk devlet eğitim kurumları olduğu ifade edilmektedir. Bu başlık altında geniş bir şekilde yer verilen rüştiyelerin Anadolu ve İmparatorluğun diğer sathındaki açılma çalışmaları, müfredatları üzerinde değerlendirme yapılmaktadır. Ayrıca bu okulların imparatorluğun en ücra köşelerinde açılmalarına neden gerek duyulduğu izah edilerek, bu okulların Osmanlı taşra eğitimi modernleşmesine olan muhtemel katkıları göz önünde bulundurulmaktaydı. Bu bölümde yer verilen diğer önemli bir husus ise, mahalle mekteplerinin sistemli bir şekilde modernizasyonu ve çağın gerektirdiği şekilde halkın temel ihtiyaçlarını karşılayacak, ıslah edilme çalışmalarıydı. Nitekim bu mektepler; esasında sıbyan mektepleri adıyla bilinmekte ve sınıf kavramı olmayan, devam devamsızlık cetveli tutulmayan, çoğunlukla vakıflar tarafından işletilen kurumlardı. Somel, mahalle mektepleri başlığı altında bu kurumların yapısına, işleyişine değinerek, devletin denetleme mekanizmasına dâhil olmak üzere hocaların eğitilmesi, maaşlarının karşılanması ve daha önce çıkarılan yönetmeliğe göre modern ilköğretim kurumlarına dönüştürülmesi için sarf edilen çabalar üzerinde yoğunlaşmaktadır.

"*1869-1908 Dönemleri Arasında Taşrada Eğitimin Kurumsallaşması*" başlıklı üçüncü bölümde yazar, bu dönemler arasında eğitimin kurumsal hale gelmesi için atılan hukuki adımlar, okulların yapısı ve niteliği irdelenerek, özellikle kurulan Maarif Meclislerinin temel özellikleri ve işlevleri üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin temel yapısına değinilerek, nizamnamenin Osmanlı Eğitim tarihinde bir dönüm noktasını teşkil ettiği ifade edilmektedir. Nizamnamenin özelliklerine değinilen bu bölümde başkent ve taşrada mevcut olan ve kurulması planlanan okulların tek bir kapsayıcı kanun dairesinde bütünleştirilmesine dikkat çekilerek, nizamname ile ilgili şu ifadelere yer veriliyordu:

"Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni özetlemek gerekirse; öncelikle ve en önemlisi, ilkokul eğitimi, dini alana ait, tek amacı çocuklara okuma-yazma

³ A.g.e., s. 63.

⁴ Bu bağlamda Somel, özellikle Fransız Eğitim Reformcusu ve Fransız Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy'un önerilerinin Bab-ı Ali tarafından dikkate alınıp alınmadığı üzerinde bir değerlendirme yapmaktadır. A.g.e., s. 77.

öğretmek olan bir eğitim safhası olmaktan çıkarıldı. Okul sisteminde ilkokul öğretimine geçmiş yıllara göre daha fazla önem verildi. Bu tavır yalnızca nizamnamenin doğa bilimlerine-pratik konulara vurgu yapan maddelerinden değil, özellikle ilkokul öğretmenlerinin birer devlet memuru olarak hukuki ve idari statülerinin konu edildiği, ilkokulların idari temellerinin belirlendiği paragraflardan da anlaşılmaktadır. Burada ilkokul öğretmenleri, kademe ve bordo esasına göre görev yapan bir meslek grubu olarak ele alınıyordu. Nizamname, kızların ilkokul eğitimini de gözetmekteydi. Vilayetlerde devlet okulları yaygınlaştırılacak, bütün köy ve kasaba mahallerinde okullar açılacaktı.”⁵

Ayrıca Somel bu başlık altında Maarif-i Umumiye Nezaretinin kurulma gereklerine değinerek, işlevleri hakkında detaylı bilgi verdikten sonra vilayetlerdeki Maarif Meclislerinin kurulma esasları üzerinde birtakım değerlendirmelerde bulunuyordu. Osmanlı Eğitim Sistemi için devrim niteliği taşıyan bu meclislerin, taşra ve başkentteki çalışma koşulları, görev alanları ve üyelerinin seçim kriterleri ile ilgili tespitlerde bulunuyordu. Somel, 1869’dan 1908’e kadar faaliyet gösteren Vilayet Meclislerinin II. Abdülhamit dönemindeki temel yapılarına, işlevlerine değinerek bu kurumların gerek bölgelere göre dağılımı açısından ve gerekse kronolojik olarak yaygınlaştırılması çalışmaları hakkında bilgiler aktarıyordu. Ancak yazar, bu meclislerin özellikle II. Abdülhamit dönemindeki görev ve yapılarına değinirken, meclislerin Osmanlı’nın farklı bölgelerindeki siyasi ve etnik yapılarından kaynaklanan birtakım düzensizliklerine de yer veriyordu. Ayrıca yazar, II. Abdülhamit döneminde Maarif Nezaretine ve Vilayet Maarif Meclislerine, diğer kurumların bakış açılarını da ele alarak başta Maarif Nezareti olmak üzere II. Abdülhamit döneminin ilk yıllarında Maarif Nezaretinin diğer idari birimlere nazaran çeşitli nedenlerden ötürü pek itibar kazandırılmadığına da verdiği çeşitli örneklerle değinmekteydi.

Somel, “Osmanlı Eğitiminde Mali Sorunlar” başlıklı dördüncü bölümde özellikle taşrada eğitimin en önemli sorunlarından olan parasal konulara değinilerek, devletin bu sorunların üstesinden gelmek için aldığı tedbirler üzerinde değerlendirme ve tespitlerde bulunuyordu. Bu bağlamda 1877-1908 yılları arasında toplanılan “Maarif-i Hisse İanesi”nin (Eğitim Katkı Vergisi) taşradaki uygulanışı ve getirileri etraflıca ele alınmaktadır.

“Mesleki ve Genel Eğitim Veren Okulların Müfredat Meseleleri”nin ele alındığı beşinci bölümde Somel, II. Abdülhamit dönemi okullarının müfredat programı içeriğine değinerek, dönemin siyasi yapısı ve devlet politikalarının bu okulların programlarına nasıl yansıtıldığı üzerinde ayrıntılı bir irdeleme yapmaktadır. Özellikle yeni açılan okullara müfettiş olarak gönderilen kişilerin taşrada yapmış oldukları teftişler neticesinde hazırlamış oldukları raporlar göz önüne alınırken, müfettişlerin önerilerinin yönetim tarafından ne derece dikkate alındığı üzerinde esaslı ve bol örneklerle desteklenmiş görüşlere yer verilmektedir.

⁵ Somel, *a.g.e.*, s. 122.

İmparatorluğun farklı bölgelerindeki “*Etnik Grupların Eğitimde Yaşadığı Entegrasyon Zorlukları*”nın konu edildiği altıncı bölümde Somel, II. Abdülhamit döneminde faaliyete geçen Aşiret Mektepleri ve Gayri Türk Sünni Müslümanların eğitim politikaları ve bu politikaların merkezi otoritenin uyguladığı eğitim politikaları ile ortaya çıkan problemleri üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda, imparatorluk içerisindeki Arnavut, Pomak, Müslüman Ulah, Sünni Araplar, Aleviler, Zeydiler, Çerkezler, Kürtler ve Kripto Hıristiyan olarak kabul edilen gizli Hıristiyanların eğitim meseleleri ele alınmaktadır.

Somel, “*Çocukların Okul İzlenimleri ve Erken Toplumsallaşma Sorunları*”nı ele aldığı son bölümde Tanzimat Dönemi ile birlikte açılan batı tarzındaki okullarda eğitim gören Müslüman ve gayri Müslim çocukların okul anlarına yer vererek, bu okulların öğrencilerde bıraktığı etki ve izlenimler okuyucuya aktarılmaktadır.

Oldukça hacimli ve detaylı bir şekilde Tanzimat Dönemi ile II. Meşrutiyet Dönemi arasında Osmanlı eğitiminin modernleşme sürecinin ele alındığı eserde Somel, son olarak gerçekleştirilen bütün bu ıslahat girişimleri hakkında şu değerlendirmeyi yaparak eserine son vermektedir:

“Bütün bu anlatılanlardan ortaya çıktığı üzere Osmanlı genel eğitimi kesinlikle uçsuz bucaksız bir imparatorluğun, birbirinden farklı bölgesel koşullarına ve ihtiyaçlarına cevap verecek ve uyum sağlayabilecek biçimde tasarlanmamıştı. Osmanlı okul sistemi temelde bireyleri siyasi açıdan devlete sadık ve itaatkâr birer tebaa halinde yoğurmaya amaçlayan, esenlikten yoksun bir yapıydı. Öte yandan Abdülhamit Dönemi eğitim sisteminin gerçekte yarattığı sonuçların ne olduğu sorulacak olursa, 1908 sonrasında imparatorluk dâhilindeki siyasal gelişmelere göz atmak yeterli olacaktır. Otuz yıllık bir mutlakiyet çağı sonunda Abdülhamit’i Kanun-i Esasi’yi yeniden yürürlüğe sokmaya zorlayan Jön Türkler büyük oranda imparatorluğun taşra vilayetlerinden geliyorlardı. Jön Türkler’in paylaştıkları tipik bir ortak nokta çoğunun taşra devlet okullarında eğitim görmüş olmalarıydı. 1908’den sonra siyasal iktidara ortak olan kadro Mutlakiyet mekteplerinin birer ürünüydü.”⁶

⁶ Somel, *a.g.e.*, s. 338.

